

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی

خلاصه اجرایی طرح‌های پژوهشی

عنوان طرح: مقایسه آثار غیربازاری سرمایه انسانی در ایران و سایر مناطق جهان

گروه پژوهشی: اقتصاد آموزش عالی و بررسی‌های نیروی انسانی

مجری: محمدجواد صالحی

ناظر: مصطفی عمادزاده

سال اجرا: ۹۷-۱۳۹۶

خلاصه اجرایی:

تعریف مساله

سرمایه انسانی دارای آثار غیر بازاری فراوانی است که از آن جمله می‌توان به آثار اجتماعی (کاهش جرم، عضویت در فعالیتهای داوطلبانه، مصرف بهینه خانوار، مثبت نگری، استفاده بهینه از زمان و اوقات فراغت و...) آثار فرهنگی (افزایش سرانه مطالعه، افزایش تئاتر و سینما، وب گردی، شهروند جهانی، اخلاق مدار و...) آثار سیاسی (مشارکت مدنی، شهروند دموکرات، انتخاب بهینه در مسایل سیاسی کشور، آزادی، برابری و...)، توانایی‌های فردی (حل مساله، افزایش اعتماد به نفس و...) و مسائلی از قبیل حفظ محیط زیست، رعایت مسائل بهداشتی و سلامت جامعه و... اشاره کرد. انتظار می‌رود آموزش عالی نقش اساسی و مهمی در ایجاد سرمایه انسانی و بخش مهم آن یعنی آثار غیر پولی داشته باشد.

با گسترش کمی آموزش عالی و به خطر افتادن کیفیت آن به نظر می‌رسد اگر این گسترش حداقل آثار غیر پولی سرمایه انسانی را افزایش دهد شاید بتوان از رشد کمی آموزش عالی در این خصوص دفاع کرد. بنابراین مساله اصلی در این طرح این است که پیامدها و آثار غیر پولی سرمایه انسانی در ایران و مناطق مختلف جهان چگونه است و آیا آموزش عالی (به عنوان یکی از متغیرهای جایگزین سرمایه انسانی) توانسته است این آثار را ایجاد کند یا خیر؟.

اهداف طرح

- ۱) شناسایی آثار غیر بازاری سرمایه انسانی
- ۲) مقایسه این آثار در ایران و مناطق مختلف جهان و رابطه آنها با سرمایه انسانی

روش پژوهش و مراحل انجام طرح:

از آنجا که هدف نشان دادن رابطه پیامدها و آثار غیرپولی سرمایه انسانی با سرمایه انسانی بود، روش تحقیق این طرح کتابخانه‌ای، توصیفی و مقایسه گروههای مورد نظر با استفاده از روش مطالعه و تحلیل مقایسه ای (Comparative Study) و شامل موارد ذیل بود:

۱. مبانی تئوریک بصورت کتابخانه ای انجام و مصادیقی از آثار غیر پولی سرمایه انسانی از آن احصا شد.
۲. با استفاده از مصادیق آثار غیر پولی سرمایه انسانی بدست آمده، بخش اصلی تحقیق یعنی مقایسه این آثار و پیامدها به روش مقایسه ای انجام شد.

جامعه آماری

جهت جمع آوری داده های بیشتر و انجام مقایسه منطقی تر و معتبر تر و همچنین مقایسه با سایر مناطق جهان، جامعه آماری این تحقیق کشور ایران و سایر مناطق دنیا طی سالهای مختلف در نظر گرفته شد. بدین جهت داده های تحقیق بعضا (و در صورت وجود) سری زمانی و بعضا مقطعی و آخرین سال ممکن بود. از نرم افزار Excel نیز جهت بانک اطلاعاتی و ورود داده ها استفاده شد.

نتیجه گیری

این تحقیق با هدف به تصویر کشیدن آثار غیربازاری سرمایه انسانی آغاز شد. در ابتدا بنابر این بود که علاوه برمقایسه این آثار در ایران با سایر کشورهای جهان به یک رابطه بین این آثار با سرمایه انسانی و با استفاده از آزمون های مربوطه پرداخته شود. طولانی شدن فرایند این تحقیق و نیافتن آزمون معتبری که این مقایسات را بتوان با آن انجام داد محقق را بر آن داشت تا فقط به مقایسه این آثار در ایران و سایر نقاط جهان بپردازد به همین دلیل هم فصل مجزایی به عنوان روش تحقیق در نظر گرفته نشد، اگرچه بنا به گفته برخی از اساتید روش تحقیق نباید خود را در این بخش غرق کرد. نکته دیگری که باید بدان پرداخته می شد اما

بخاطر عدم وجود داده در معیارها و شاخص‌های موجود از آن صرف‌نظر شد مقایسه بین دو جنس زن و مرد بود چرا که اعتقاد محقق و آنچه که پیشینه تحقیقات و مبانی تئوریک سرمایه انسانی می‌گوید آثار غیربازاری سرمایه انسانی بیشتر در زنان متبلور شده و در شاخص‌های مربوطه بروز می‌کند.

در این پژوهش فقط شاخص‌هایی مورد مقایسه قرار گرفتند که داده برای آنها جهت مقایسه وجود داشت. یکی دیگر از مواردی که در طول انجام تحقیق بدان رسیدیم مقایسه معیارهایی بود که از چند شاخص بدست می‌آمدند اما در گزارشات و منابع معتبر بین المللی برای آنها شاخص تعریف شده بود و نیازی به تجمیع و وزن دهی و بدست آوردن یک شاخص از چند شاخصی که در اختیار بود، نبود. به عنوان نمونه شاخص ثبات سیاسی.

در این فرایند مناطق مختلف جهان را به ۹ بخش جغرافیایی و ۵ بخش درآمدی تقسیم کرده و به مقایسه این آثار با ایران طی سالهای مختلف و بعضاً در آخرین سال موجود پرداخته شد. مناطق مورد نظر به شرح زیر بود:

الف) تقسیم بندی مناطق جهان به تفکیک مناطق جغرافیایی

- ۱- شرق آسیا واقیانوسیه (East Asia & Pacific (Excluding High Income)
- ۲- اتحادیه اروپا European Union
- ۳- آمریکای لاتین و حوزه دریای کارائیب (بجز کشورهای با درآمد بالا) Latin America & Caribbean (Excluding High Income)
- ۴- خاورمیانه و شمال آفریقا (بجز کشورهای با درآمد بالا) Middle East & North Africa
- ۵- خط زیر صحرای آفریقا (بجز کشورهای با درآمد بالا) Excluding High in come
- ۶- کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی^۱ OECD Members
- ۷- متوسط کل جهان World
- ۸- جنوب آسیا South Asia
- ۹- آمریکای شمالی North America
- ۱۰- ایران Iran, Islamic Republic

ب) تقسیم بندی مناطق جهان به تفکیک درآمد

۱. درآمد پایین Low Income
۲. درآمد کمتر از متوسط Lower Middle Income
۳. درآمد متوسط Middle Income
۴. درآمد بالاتر از متوسط Upper Middle Income
۵. درآمد بالا High Income

بطور خلاصه نتایجی که از مقایسه شاخص‌ها و معیارهای مورد بررسی آثار غیربازاری سرمایه انسانی در فصل سوم و برای ایران در مقایسه با سایر مناطق جهان بدست آمد به شرح زیر است:

- ۱- در شاخص امید به زندگی روند ایران طی سالهای ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸ صعودی بوده و در سال ۲۰۱۸ ایران از همه مناطق بالاتر بوده بجز سه منطقه پیشرفته آمریکای شمالی، اتحادیه اروپا و کشورهای OECD و در تقسیم بندی درآمدی ایران از همه مناطق بالاتر بود بجز کشورهای با درآمد بالا
- ۲- در شاخص نرخ مرگ و میر نوزادان روند ایران طی سالهای مورد بررسی نزولی و در سال ۲۰۱۸ از همه مناطق وضع بهتری دارد بجز مناطق پیشرفته آمریکای شمالی، اتحادیه اروپا و کشورهای OECD و از همه مناطق درآمدی نیز بهتر بوده بجز کشورهای با درآمد بالا و متوسط رو به بالا
- ۳- در شاخص نرخ زاد و ولد روند ایران طی سالهای مورد بررسی صعودی بوده و برعکس مناطق مورد بررسی بوده است. در سال

^۱ . Organization for Economic Co-operation and Development

- ۲۰۱۸ ایران از متوسط جهان بالاتر بوده و فقط از مناطق پیشرفته پایین تر بوده است. همچنین در این سال این شاخص بجز از کشورهای با درآمد بالا و متوسط رو به بالا از سایر مناطق درآمدی بالاتر بوده است.
- ۴- در شاخص سهم هزینه های نظامی از GDP روند ایران بسیار متناوب همانند خاورمیانه بوده و برعکس سایر مناطق است که نظم دارند. در سال ۲۰۱۸ این شاخص برای ایران پایین تر از آمریکای شمالی و خاورمیانه و بالاتر از سایر مناطق است. همچنین در این سال این شاخص برای ایران از همه مناطق درآمدی جهان بالاتر بوده است.
- ۵- در شاخص برابری جنسیتی در نرخ ثبت نام متوسطه روند ایران طی سالهای مورد مطالعه صعودی با شیب بسیار ملایم بوده است. در سال ۲۰۱۸ این شاخص بالاتر از خاورمیانه و خط صحرای آفریقا و پایین تر از سایر مناطق جغرافیایی بوده است. همچنین این شاخص برای ایران و در سال ۲۰۱۸ پایین تر از همه مناطق درآمدی بجز کشورهای با درآمد کم بوده است.
- ۶- در شاخص درآمد سرانه روند ایران طی سالهای ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۹ نسبتاً ثابت بوده و در آخرین سال مورد مطالعه یعنی ۲۰۱۹ فقط از خاورمیانه و زیر خط صحرای آفریقا بهتر بوده است. در تقسیم بندی درآمدی جهان نیز ایران در شاخص درآمد سرانه پایین تر از کشورهای با درآمد بالا و متوسط رو به بالا بوده است.
- ۷- در شاخص دموکراسی ایران دارای رتبه ۱۵۲ از ۱۶۰ کشور در سال ۲۰۲۰ بوده و در زمره حکومت‌های اقتدارگرا می‌گنجد.
- ۸- در شاخص حقوق بشر در سال ۲۰۲۰ رتبه ایران ۱۵۸ از ۱۶۲ کشور و نمره ۴/۵۳ از ۱۰ بوده است. همچنین روند این شاخص طی سالهای اخیر کاهشی بوده است.
- ۹- در شاخص ثبات سیاسی ابتدا روندی متناوب و در سالهای اخیر روندی کاهشی برای ایران شاهد بوده ایم. نمره ایران در این شاخص ۱/۷- و رتبه ۴۲ از ۴۸ کشور آسیایی در سال ۲۰۱۹ بوده است.
- ۱۰- در شاخص نابرابری و فقر روند ضریب جینی طی سالهای ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۷ افزایشی بوده یعنی نابرابری بیشتر شده است. همچنین در سال ۲۰۱۸ ایران با ضریب جینی ۰/۴۱ رتبه ۷۵ در میان ۱۴۴ کشور بوده است.
- ۱۱- در شاخص سهم جنگل از کل مساحت منطقه روند ایران طی سالهای ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۶ نسبتاً ثابت بوده است. در سال ۲۰۱۶ این سهم فقط از خاورمیانه بیشتر بوده و از سایر مناطق کمتر بوده است. همچنین در این سال کمتر از همه مناطق درآمدی جهان بوده است (بطور کلی در داده های این شاخص تشکیک وجود دارد).
- ۱۲- در شاخص سهم مصرف انرژی های تجدید پذیر روند ایران طی سالهای ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۵ تقریباً ثابت بوده است. در آخرین سالی که داده موجود بود یعنی ۲۰۱۵ این شاخص پایین ترین سهم نسبت به سایر مناطق جهان بوده است. همچنین در این سال این شاخص برای ایران از همه مناطق درآمدی جهان کمتر بوده است.
- ۱۳- شاخص خودکشی منجر به فوت در هر صد هزار نفر جمعیت روند ایران طی سالهای ۲۰۱۰، ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ نزولی و همانند منطقه خاورمیانه و کمتر از همه مناطق جهان بوده است. در تقسیم بندی درآمدی جهان این شاخص برای ایران کمتر از همه مناطق بوده است. همچنین این شاخص در کشورهای با درآمد بالا از همه بیشتر است.
- ۱۴- در شاخص کیفیت زندگی که خود ترکیبی از چندین شاخص مهم اقتصادی اجتماعی فرهنگی و زیست محیطی است، ایران در سال ۲۰۲۰ با عدد ۶۴/۷ از ۱۰۰ دارای رتبه ۸۲ از ۸۳ کشور جهان بوده است.
- باید به این نکته توجه کرد که ایران در شاخص توسعه انسانی در سال ۲۰۱۹ با امتیاز ۰/۷۹۷ رتبه ۶۵ در میان ۱۸۹ کشور جهان را به دست آورده است که جایگاه نسبتاً خوبی است.
- همچنین در سال ۲۰۱۸ در شاخص علمی که ترکیبی از تعداد مقالات، تعداد مقالات قابل ارجاع، تعداد ارجاعات، تعداد ارجاعات به خود، تعداد ارجاعات به مقاله و H index می باشد، رتبه ایران ۱۶ بوده و این در حالیست که از کشور لهستان، ترکیه، سوئیس و سوئد بهتر بوده ایم.
- در شاخص سرمایه انسانی نیز در سال ۲۰۱۸ ایران با نمره ۰/۵۹ دارای رتبه ۷۱ در میانه ۱۵۷ کشور مورد بررسی بوده است.
- حال با توجه به سه شاخص توسعه انسانی، علمی و سرمایه انسانی که نشان دهنده جایگاه نسبتاً خوب ایران در میان سایر کشورهاست می توان نتیجه گرفت که چون متغیرها و مولفه های تشکیل دهنده این شاخص ها عمدتاً سلامت، درآمد و آموزش

به لحاظ کمی تعداد دانشجو و دانش آموز، تعداد مقالات و این قبیل مولفه‌ها می‌باشد که ایران نیز در آنها وضعیت خوبی دارد، لذا ضمن اینکه در این شاخص‌ها نسبتاً خوب هستیم اما آثار غیر بازاری این شاخص‌ها از جمله سرمایه انسانی در حوزه‌هایی چون حوزه سیاسی خیلی پایین، در حوزه‌های اجتماعی نسبتاً پایین و اگر شاخص کیفیت زندگی را ترکیبی از همه شاخص‌ها و معیارها در نظر بگیریم حاکی از آن خواهد بود که آثار غیر بازاری سرمایه انسانی در کیفیت زندگی اصلاً تأثیری نداشته و جزء بدترین کشورها در این شاخص بوده ایم. تنها معیاری که در سطح خوبی قرار داشت، معیار سلامت و بهداشت بود. یادآوری می‌گردد این طرح فارغ از آزمون‌های آماری مرسوم جهت تأیید و یا رد فرضیه، فقط به ارائه اطلاعات و داده‌هایی در خصوص آثار غیر بازاری سرمایه انسانی پرداخت و مقایسه‌ای با سایر مناطق جغرافیایی و درآمدی جهان داشت. البته مقایسه مناطق جهان با کشور ایران در تقسیم‌بندی جغرافیایی و درآمدی، فرضیات این پژوهش مبنی بر وجود رابطه بین ابعاد اقتصادی، اجتماعی، بهداشتی و زیست محیطی (به عنوان آثار غیر بازاری) مناطق و جوامع را با سرمایه انسانی تأیید نمود. امید آنکه ارائه این تصویر مقایسه‌ای از وضعیت شاخص‌های مورد نظر انگیزه‌ای شود برای تغییر دیدگاهها و رویکردهای سرمایه انسانی و هشدار باشد مبنی بر اینکه افزایش کمیت‌هایی همچون تعداد دانشجو و بالا رفتن شاخص‌های مرتبط با آن حتماً به بهبود اوضاع و شاخص‌های کیفی جامعه نمی‌انجامد.

پیشنهادهای اجرایی

محقق در صدد تحلیل چرایی این شاخص‌ها نبوده و فقط وضع موجود را تصویر نمود، اما بر اساس نتایج بدست آمده از بررسی شاخص‌ها و معیارها پیشنهاداتی تا حد امکان کاربردی و سیاستی به شرح ذیل ارائه شد:

✓ اگرچه سه شاخص اول یعنی امید به زندگی، نرخ مرگ و میر نوزادان و نرخ زاد و ولد که همگی معیار بهداشت و سلامت را تشکیل می‌دهند، وضعیت خوبی در ایران دارد اما پیشنهاد می‌گردد که اولاً به همه شاخص‌های این معیار توجه کرده، ثانیاً برنامه ریزی اصولی و اساسی در نهاد متولی این امر (وزارت بهداشت و ستیر نهادهای تصمیم‌گیر مثل مجلس شورای اسلامی و...) صورت گیرد تا طی یک یا چند برنامه میان مدت ۵ ساله به شاخص‌های کشورهای پیشرفته یعنی وضعیت مطلوب برسیم.

✓ بر اساس شاخص پنجم که نابرابری جنسیتی در نرخ ثبت نام متوسطه را نشان می‌دهد پیشنهاد می‌گردد وزارت آموزش و پرورش سرمایه‌گذاری موثری در این حوزه انجام داده تا حداقل طی چند سال به نرخی بالاتر از کشورهایی با درآمد متوسط برسیم.

✓ در خصوص شاخص درآمد سرانه که در خود ناگفته‌های بسیاری در خصوص یک کشور دارد پیشنهادی در حد حکمروایی اقتصادی می‌توان داد که با سیاستهای پولی و مالی مناسب به افزایش درآمد ملی، با ارزش شدن پول ملی و نهایتاً افزایش درآمد سرانه منجر شود. این امر البته مناسبت‌های خاص خود در سطح حاکمیت و ارتباطات موثر بین المللی را نیز می‌طلبد.

✓ بر اساس سه شاخص دموکراسی، حقوق بشر و ثبات سیاسی که طی سالهای اخیر و بر اساس داده‌ها و مقایسات بین‌المللی روند کاهشی را شاهد بوده ایم، پیشنهاد می‌گردد در زیر شاخص‌های این سه مورد بیشتر کار صورت گیرد تا وضعیت رو به بهبودی را شاهد باشیم. لازم به ذکر است در موارد اینچنینی که وضعیت خوبی مشاهده نمی‌گردد، اندکی سرمایه‌گذاری پولی و اقتصادی در کنار سرمایه‌گذاری‌های فکری و انسانی منجر به بهبود رتبه در شاخص مورد نظر خواهد شد.

✓ در معیار دهم یعنی نابرابری و فقر که با شاخص ضریب جینی اندازه‌گیری شده بود و روند چند سال اخیر نشان از افزایشی بودن آن دارد یعنی افزایش نابرابری و فقر در جامعه پیشنهاد می‌گردد از متخصصان امر در خصوص این شاخص بهره‌برد و تلاش‌های برنامه‌ریزی شده‌ای برای کاهش آن داشت. لازم به ذکر است که یکی از معیارهای بسیار مهمی که عدم توجه به آن می‌تواند سرمایه اجتماعی و انسانی کشورها را به شدت آسیب زده و مخدوش کند نابرابری و فقر است. حرکت به سمت رقابتی شدن بازار کار و تعیین دستمزدها بر اساس معیار بهره‌وری و سرمایه انسانی افراد یکی از راهکارهای موثر کاهش ضریب جینی و کاهش نابرابری و فقر در جامعه است.

✓ برای دو شاخص سهم جنگل از مساحت کشور و همچنین سهم انرژی‌های تجدیدپذیر از کل انرژی‌ها که وضعیت خوبی مشاهده نشده بود، پیشنهاد می‌گردد اولاً به واسطه قوه قضاییه و بعضاً قوه قهریه مراقبت از جنگل‌ها به خوبی صورت گیرد،

ثانیا با توجه به رو به افول بودن انرژی های فسیلی و تعلق داشتن آنها به نسل های آینده، سرمایه گذاریهای سنگین اما معقول و پر بازده ای در انرژی های تجدید پذیر مثل خورشید و باد صورت گیرد تا به تدریج این انرژی ها جایگزین انرژی های تجدید ناپذیر شده و همچنین از تخریب و آلودگی محیط زیست نیز جلوگیری شود.

✓ در خصوص معیار جرم و جنایت تنها شاخص در دسترس و قابل مقایسه تعداد خودکشی به ازای یکصد هزار نفر جمعیت بود. البته قطعاً داشتن آمارهایی همچون نزاع خیابانی یا درگیری های منجر به جرح یا فوت و..... بسیار بهتر واقعیت جوامع را نشان می دهد اما در هر صورت پیشنهاد می گردد در برخی مراکز مثلاً سرای محلات، مدارس و یا دانشگاهها، جلسات تخصصی و با رویکرد جامعه شناختی و روانشناختی برای خانواده ها برگزار گردیده و خانواده ها را از خطرات این گونه رفتارها آگاه نمود. بر اساس نظریه سرمایه انسانی (آثار غیر بازاری) که ما اذعان داریم اگر زنان جامعه با سوادتر و آگاه تر باشند شهروند مسئولیت پذیر و آگاه تری تربیت کرده و جرم و جنایت کمتر می شود، لذا باید در این خصوص توسط نهادهای متولی بویژه آموزش و پرورش برنامه ریزی هایی کارآ صورت پذیرد.

✓ در خصوص معیار آخر یعنی کیفیت زندگی که شاید بتوان گفت همه آثار غیر بازاری سرمایه انسانی در این معیار و شاخص نهفته است، مشاهده شد که اصلاً وضعیت خوبی نداریم و پیشنهاد می گردد که به تک تک زیر شاخص های آن که در حالت کلی مجموعه ای از شاخص های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی است توجه ویژه نموده و برای آنها برنامه عملیاتی کوتاه، میان و بلند مدت بدهیم. به نظر می رسد بهبود این شاخص که می تواند به نوعی رتبه کشور را در بسیاری از شاخص های دیگر هم بهبود بخشد، نیازمند عزم جدی متولیان و مسئولان کشور را می طلبد.

در پایان مجدداً یادآور می شود که ما ممکن است به لحاظ کمیت وضعیت خوبی داشته باشیم اما مشاهده شد که در کیفیت وضعیت مطلوبی نداریم، لذا در حالت کلی پیشنهاد می گردد که بهبود همگی این شاخص ها عزم ملی همه افراد جامعه و هدایت و سیاستگذاری و برنامه ریزی مسئولان کشور را می طلبد.